

Δὲν εἶναι οὔτε τὸ σῶμά μας δικό μας, οὔτε τὰ πιάθη καὶ οἱ ἐπιθυμίες μας δικές μας, ἀφοῦ τίς γεννοῦν ἐξωτερικὰ καὶ τυχαῖα αἷτια· δικός μας εἶναι ὁ λόγος καὶ ὁ ἠθικὸς νόμος, στὸν ὁποῖο ὁ λόγος ἐνσαρκώνεται, ἀφοῦ αὐτὸς μόνο δὲν προσδιορίζεται ἀπὸ αἷτια ἐξωτερικὰ ἀλλὰ εἶναι ἀρχὴ προέσεως, ποὺ ἔχει τοὺς ὅρους τῆς στήν ἴδια μας τῆ συνείδηση.

Μονάχα ὁ ἠθικὸς νόμος ἀσφαλίζει τὴν αὐτονομία, δηλαδή ἀσφαλίζει τὴν ἠθικὴ ἀξία τῆς προέσεως, καὶ μονάχα ἡ αὐτονομία ὁλοκληρώνει τὸν ἠθικὸ νόμο. Καὶ γιὰ νὰ εἶναι λοιπὸν ἡ προίξη ἠθικὴ δὲν ἄρκει νὰ εἶναι ἀπλῶς σύμφωνα μὲ τὸν ἠθικὸ νόμο, πρέπει νὰ εἶναι καὶ αὐτόνομη. «Ἡ αὐτονομία εἶναι ὁ λόγος τῆς ἀξιοῦτας τῆς ἀνθρώπινης καὶ καθὲ ἄλλοις φύσεως.»¹⁾

II

12. Ἡ ἐλευθερία ὅρος τῆς ἠθικῆς. Ἡθικὴ βούληση εἶναι στήν οὐσία τῆς βούληση αὐτόνομη. Ὅρος τῆς ἠθικῆς βουλήσεως εἶναι ἡ αὐτονομία. Ἀλλὰ πῶς εἶναι δυνατὴ ἡ αὐτονομία; Αὐτονομία εἶναι αὐτοπροσδιορισμός. Πῶς μπορεῖ ἡ βούληση νὰ αὐτοπροσδιορίζεται; Μόνο ἂν προσδιορίζεται ἀνεξάρτητα ἀπὸ καθὲ τι ποὺ εἶναι ἔξω ἀπ' αὐτήν, ὅταν εἶναι ἐλεύθερη βούληση. Ἀλλὰ ὑπάρχει ἐλευθερία τῆς βουλήσεως; Αὐτὸ εἶναι τὸ δεύτερο πρόβλημα τῆς ἠθικῆς φιλοσοφίας, μὲ τὸ ὁποῖο ἀσχολεῖται κυρίως ἡ Κριτικὴ τοῦ πρακτικοῦ λόγου.²⁾ «Ἐλευθερία εἶναι ἡ ἰκανότητα τοῦ νὰ ἀρχίσης μιὰ κατ'ἑαυτὴν κίνησιν, τῆς ὁποίας κατ' ἀκολουθίαν ὁ αἰτιολογικὸς προσδιορισμὸς δὲν ὑπόκειται κατὰ τὸν φυσικὸ νόμο πάλι σὲ ἄλλη αἷτια, ποὺ νὰ τὴν προσδιορίσῃ μέσα στὸ χρόνο.»³⁾ Ἐλευθερία εἶναι μιὰ προίξη ποὺ ἔχει μιὰν ἀναίτια αἷτια, μιὰ πηγαιὰ πηγὴ. Καὶ αὐτὸ εἶναι ὅρος τῆς ἠθικῆς. Ἡ ἠθικὴ ζωὴ πέφτει καὶ στέκεται μαζί μὲ τὴν ἐλευθερία.

1) Καντ ἐνθ. ἀν. II σελ. 436. Heussel ἐνθ. ἀν. σελ. 53. Ἐπεὶ καὶ τὴν ἀσχολίαση τῆς ἔννοιαι τῆς αὐτονομίας σὲ τὸν Coheu ἐνθ. ἀν. σελ. 358 (341) κ. ἑ.

2) Τὴν βάση τοῦ προβλήματος τὴν θέτει ὁ Καντ στὴν Διαλεκτικὴ τῆς Κριτικῆς τοῦ καθαρῶν λόγου, II, 2, 9, 11, σελ. 362, 377 καὶ στὴ Μεταφυσικὴ τῶν ἠθῶν III μέρος, σελ. 446 κ. ἑ.

3) Καντ, Kr. d. r. V. ἐνθ. ἀν. σελ. 363.

13. Ἡ ἐλευθερία μόνο στὸ νοητὸ κόσμο. Ἰμεῖς ξαίρομε πὼς ὅλα τὰ φαινόμενα, ὅτι μπορεῖ νὰ γίνῃ ἀντικείμενο ἐπιστήμης, γὰρ νὰ γίνῃ τέτοιο, πρῶτα πρῶτα πρέπει νὰ συντελεθῇ ἀναγκαστικὰ μὲ ἄλλα φαινόμενα μέσα στὸ χρόνo, νὰ σχετισθῇ μὲ αὐτὰ σὲ τρόπον ὥστε νὰ προηγεῖται κάτι, ποὺ εἶναι ὄχι τῆς ὑπαίθεκός του. Κάθε φαινόμενο ἔχει τὴν αἰτία του σὲ ἓνα προηγούμενο φαινόμενο καὶ αὐτὸ πάλι, γὰρ νὰ εἶναι φαινόμενο καὶ ἀντικείμενο ἐπιστήμης, πρέπει νὰ ἔχῃ σὲ ἓνα ἄλλο προηγούμενο τὴν αἰτία του. Στὸν κόσμο τῶν φαινομένων, τῶν αἰσθητῶν, δὲν ὑπάρχει αἰτία ἀνάττω, δὲν ὑπάρχει ἐλευθερία. Πρέπει λοιπὸν νὰ τὴν ἀναζητήσομε ἔξω ἀπὸ τὸν κόσμο τῶν φαινομένων καὶ τῆς ἐπιστήμης, σ' ἓνα ἄλλο κόσμο, ποὺ καὶ ἂν δὲν μπορῇ νὰ γνωσθῇ, γιατί γνώση ὑπάρχει μόνο ὅπου ἐφαρμόζονται οἱ κατηγορίες, καὶ πρῶτα ἀπ' ὅλα ἡ αἰτιότητα, μπορεῖ ὅμως νὰ συλληφθῇ ἀπὸ τὸ νοῦ μας, νὰ νοηθῇ· πρέπει νὰ τὴν ἀναζητήσομε σ' ἓνα νοητὸ κόσμο. Ἄν ὑπάρχει λοιπὸν ἀνάττω αἰτία, αὐτὴ θὰ εἶναι νοητὴ· θὰ κεῖται πέρα ἀπὸ τὴν περιοχὴ ὅπου ἰσχύει ἡ αἰτιότητα τῆς διάνοιας.

Τὴν πράξη τὴν ἐκτελεῖ πάντα κάποιo ὑποκείμενο. Ἄν τοῦτο εἶναι φαινόμενο αἰσθητό, τότε ἡ ἐλευθερία εἶναι ἀδύνατη. Εἶναι δυνατὴ μόνο ἂν τὸ ὑποκείμενο τῆς πράξεως, τὸ ἐγὼ ποὺ πράττει, εἶναι ἀνάττω αἰτία, εἶναι νοητό. Ἡ ἐλευθερία λοιπὸν προϋποθέτει ἓνα νοητὸ πρακτικὸ ἐγὼ, ποὺ νὰ εἶναι αἰτία τῆς πρακτικῆς μας στάσεως, τὸν ἄνθρωπο, μὲ μιὰ λέξη, τῆς πράξεως, πλὴν κάτι διάφορο ἀπὸ τὸν ἄνθρωπο ποὺ γινώσκουμε μὲ τὶς αἰσθήσεις.

14. Ἡ φύση τῆς βουλήσεως. Πρῶν ἅμεις προχωρήσομε στὸ πρόβλημά μας, δηλαδὴ στὴν εὑρεση τοῦ νοητοῦ αἰτίου, ποὺ θὰ προϋποθέτῃ τὴν πρακτικὴν στάση, τὴν πράξη, γὰρ νὰ πηγάζῃ ἡ πράξη ἀπὸ ἓνα ἐλεύθερο ἐγὼ, εἶναι ἀνάγκη νὰ δοῦμε τί ἐννοοῦμε ὅταν μιλοῦμε γὰρ πράξη καὶ ἰδίως γὰρ τὴν ἀρχὴ τῆς πράξεως, τὴ βούληση.

Πράξη ὑπάρχει ὅπου ἡ ἐνέργεια ἔχει πηγὴ τὴν παρίστασιν ἓνος σκοποῦ· πράξη εἶναι ἡ σκοπιμὴ ἐνέργεια. Ζητῶμε τώρα νὰ μάθομε τὴ μέθοδο, κατὰ τὴν ὁποία νοεῖται μιὰ πράξη. Ἄν ἡ πράξη ἦταν φαινόμενο, θὰ ἔπρεπε γὰρ νὰ τὴν νοήσομε, νὰ τὴν τοποθετήσομε στὴ σειρά τοῦ χρόνου κατὰ τὸ νόμο τῆς αἰτιότητας. Ἄλλὰ ὡς φαινόμενο ἀποτελεῖται ἀπὸ ἀπειροστικὰς στιγμὰς, ἀπὸ ἀναορίθμητες μεταβολὰς φροχμασ

καὶ φυσικῆς, ποὺ ἀπαρτίζουν ὅλη τὴν καμπύλη τῆς χρονικῆς ἐξελέξεως τῆς, καθὼς ἀρχίζει ἀπὸ τὴν πρώτη αἰτία καὶ τελειώνει μὲ τὸ τελευταῖο ἀποτέλεσμα. Ἀλλὰ ἡ πρώτη αἰτία εἶναι χαμένη στὸ ἄπειρο τοῦ χρόνου, ἢ ἀκριβέστερα δὲν ὑπάρχει τὸ ἴδιο καὶ τὸ ἀποτέλεσμα. Γ' αὐτὸ χωρίζομε ἀθάνατα ἓνα μέρος χρόνου, ποὺ ἀρχίζει μὲ τὶς ἄμεσες παραστάσεις ποὺ ὀδηγοῦν στὴν ἀπόφαση καὶ φθάνει ὡς τὸ τέλος τῆς τελευταίας φυσικῆς ἐνεργείας ποὺ περιέχεται στὶς παραστάσεις ποὺ ἦταν αἰτίες τῆς φυσικῆς ἐνεργείας. Σ' αὐτὴ τῆς τῆ σύσταση τοποθετεῖται ἡ προϊὴ μέση στὴ χρονικὴ σειρά τῶν φυσικῶν γεγονότων, καὶ ὅσον εἶναι ἐξωτερικὸ φυσικὸ φαινόμενο, καὶ στὴ χρονικὴ σειρά τῶν ἐσωτερικῶν ψυχικῶν φαινομένων. Οἱ τομῆς ὅμως ποὺ κάνομε σ' αὐτὲς τὶς αἰτιολογικὰς σειρὰς, γὰρ νὰ δώσωμε μίαν ἀρχὴ καὶ ἓνα τέλος στὴν προϊὴ, εἶναι ἐντελῶς ἀθάνατες· οὔτε δικαιολογοῦνται στὸν ψυχολογικὸ κόσμον. Γίνονται πάντως μὲ βίαια κριτήρια, ποὺ δὲν ὑπάρχουν στὴν ψυχολογικὴ πραγματικότητα. Προϋποθέτουν μίαν ἐκλεκτικὴ ἀρχὴ ποὺ κεῖται ἔξω ἀπὸ τὸν αἰσθητὸν κόσμον, μίαν ἐπέμβαση, στὸ φαινόμενο τῆς προϊὴς, μίση μορφῆς ποὺ δὲν ὑπάρχει στὸ φαινόμενο ὡς φαινόμενο. Ἐννοεῖται παραδείγματ' ἡ σημασία ἀμέσως αὐτὴν τὴν παρατήρησι. Μία δικαιοπραξία, μίση σύνταξι διαθήκης ἀπὸ πόσες ἐνεργεῖες ἀποτελεῖται; Ἐνας ἄνθρωπος μέρες, μῆνες συλλογίζεται γὰρ νὰ σχηματίσῃ μίση βούλησι καὶ προγονικὰς συνθήκας ἀκόμη τὸν ὀδηγοῦν σ' αὐτὴν καὶ ἄπειρα κοινωνικὰ αἰτία· ὕστερα ἀρχίζει ὀρισμένους ἐξωτερικὰς ἐνεργεῖας, ἀρχίζει νὰ γράφῃ διακόπτει, συνεχίζει, ξαναγράφει, βάζει ἡμερομηνία, ὑπογράφει· ὅλα αὐτὰ εἶναι ὀρισμένους ἐξωτερικὰς αἰσθητὰς κινήσεις· ἢ καὶ μίση χωριστὰ δὲν ἔχει γὰρ τὸ δίκαιο σημασία· ἢ καὶ μίση εἶναι κατὰ τοὺς φυσικοὺς νόμους ἀποτέλεσμα προηγουμένων κινήσεων αἰσθητῶν, εἴτε φυσικῶν εἴτε καὶ ψυχολογικῶν, ποὺ μάλιστα δὲν συμπεριλαμβάνονται σ' αὐτὲς ποὺ παρατακτικὰ ἀνίσφρα ἀνωτέρω. Ἀθάνατα τὶς ξεχωρίσαμε, ἀπὸ τὴν ἀποψη τοῦ φυσικοῦ νόμου τῆς αἰτιότητας, ἀπὸ ὅσες προηγοῦνται καὶ ἀπὸ ὅσες ἀκολουθοῦν. Ἀλλὰ καὶ αὐτὲς ἀκόμη οἱ ἄπειρες κινήσεις, ποὺ ἔτσι ξεχωρίσαμε, μπορεῖ νὰ ἀναλυθοῦν σὲ ἄπειρες πάλι κινήσεις, εἶναι δηλαδὴ ἓνα ἄπειρο ποὺ εἶναι μέρος ἀπείρου. Καὶ ὅμως γὰρ μίση ἀποτελοῦν μίση ἐνότητα ξεχωριστή. Τὸ στοιχεῖο παρεμπίπτει καὶ δημιουργεῖ αὐτὴν τὴν ἐνότητα.

Τὸ δίκαιο. Αὐτὲς οἱ κινήσεις μπορεῖ νὰ μὴ ξεχωρίζουν ἀπὸ ὅλες τὶς ἄλλες κατὰ τοὺς φυσικοὺς νόμους, ἀλλὰ τὶς ξεχωρίζει τὸ δίκαιο. Σ' ὅλες αὐτὲς τὶς ξεχωρισμένες κινήσεις μαζί δίνει μιὰν ἰδιαίτερη, ὁρισμένη σημασία, ἓνα κοινὸ νόημα, τὸ νόημα τῆς διαθήκης. Αὐτὸ τὸ νόημα, τὸ νοητὸ στοιχεῖο λοιπὸν ἀνιίγει τὸ χάος τῶν ψυχοφυσικῶν κινήσεων εἰς πράξη. Χωρὶς αὐτὸ ἡ πράξη δὲν εἶναι δυνατὴ. Ἀλλὰ αὐτὸ τὸ νοητὸ στοιχεῖο εἶναι καὶ σκοπὸς τῆς πράξεως, διότι αὐτὸ ποῦ θέλομε εἶναι ἡ σύνταξις διαθήκης· τὸ νόημα τῆς πράξεως εἶναι λοιπὸν αὐτὸ τὸ θελημένον, ὁ σκοπός. Χωρὶς τὸ σκοπὸ ποῦ εἶναι τὸ νοητὸ στοιχεῖο τῆς πράξεως, ἡ πράξις εἶναι ἀδιανόητη. Ἔτσι λοιπὸν ἡ πράξις παρουσιάζεται συνδεδετὴ ἀπὸ ἓνα «φαινομενικὸ» στοιχεῖο, ποῦ ἀντιλαμβάνομαστε μὲ τὶς αἰσθήσεις καὶ ποῦ γι' αὐτὸ γινώσκεται κατὰ τὶς κατηγορίας τῆς διάνοιας καὶ ἓνα ἄλλο νοητὸ στοιχεῖο, ποῦ δὲν συλλαμβάνεται ἀπὸ τὶς αἰσθήσεις καὶ ποῦ γι' αὐτὸ δὲν ὑπάγεται στὶς μορφὰς τῆς ἐποπτείας καὶ στὶς κατηγορίας.

Ἀλλὰ ἡ πράξις δὲν εἶναι παρὰ ἡ πραγματοποιοῦσα τῆς βουλήσεως. Πρέπει γι' αὐτὸ καὶ στὴ βούληση νὰ βροῦμε τὰ δύο αὐτὰ στοιχεῖα· ἓνα μέρος αἰσθητὸ καὶ δὴ ἓνα ψυχολογικὸ, οἱ ποικίλες ψυχικὲς ἀλλοιώσεις ποῦ ὑφίσταται ὁ ψυχικὸς μας κόσμος, καὶ ἓνα μέρος νοητὸ, ὁ σκοπὸς ποῦ θέτει ἡ βούληση. Φαίνεται ἔτσι πὼς ἔχομε μιὰ διευκρίνισιν στὴ βούληση· ἓνα βουλευτικὸ στοιχεῖο, ποῦ γινώσκεται ψυχολογικὰ καὶ ἓνα ἄλλο ποῦ δὲν γινώσκεται, διότι δὲν εἶναι αἰσθητὸ καὶ δὲν ὑπάγεται στὶς κατηγορίας, ἀλλὰ ποῦ εἶναι νοητὸ, ποῦ νοεῖται, τὸ στοιχεῖο τοῦ σκοποῦ. Μποροῦμε ἔτσι νὰ μιλοῦμε γιὰ τὴ βούληση ὡς αἰσθητὸ καὶ γιὰ τὴ βούληση ὡς νοητὸ.

Αὐτὸς ὁ διχασμὸς μέσα στὴν φαινομενικὰ ἑνιαία ἔννοια τῆς πράξεως καὶ τῆς βουλήσεως δείχνει πᾶσο πολύπλοκο γίνεται τὸ ἐρώτημα τῆς ἐλευθερίας τῆς βουλήσεως καὶ μᾶς δίνει, καθὼς θὰ δοῦμε, ἀφοριστὴ νὰ θέσωμε τὸ πρόβλημα κατὰ τρόπον ἀκριβέστερον.

15. Τὰ πράγματα αὐτὰ καθ' αὐτά. Ἀλλὰ αὐτὸς ὁ διχασμὸς δὲν ὑπάρχει μόνο στὴν πράξις καὶ δὲν ὑπάρχει μόνο στὴ βούληση. Μὲ τὴ διάνοια γνωρίζομε φαινόμενα, δηλαδή ὅτι προσπίπτει στὶς αἰσθήσεις μας, ἀφοῦ ὑπαχθῇ στὶς μορφὰς τοῦ χρόνου καὶ τοῦ χώρου καὶ συντεθῇ κατὰ τὶς κατηγορίας. Γνωρίζομε ὅτι προσλαμβάνει ἀπὸ τὸ

συνειδός μας, τίς μορφές χρόνου καὶ χώρου. "Ὅ,τι εἶναι πέρα ἀπὸ τίς μορφές αὐτές, δὲν τὸ γνωρίζομε ἐπιστημονικά, γιατί ἔμεῖς ἔχομε ἀντιλήψεις, καὶ συνθέτομε μόνο ἀντιλήψεις σὲ κρίσεις καὶ σὲ ἔννοιες. Ἄμα ἀφαιρέσωμε τὰ φαινόμενα, δηλ. τίς ἀντιλήψεις τίς διαμορφωμένες ἀπὸ τίς μορφές χρόνου καὶ χώρου, δὲν μένει κανένα ἀντικείμενο. Τί εἶναι τὸ ἀντικείμενο, ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὰ φαινόμενα ποὺ σχηματίζομε, μᾶλλον εἶναι γιὰ πάντα ἄγνωστο. Αὐτὸ τὸ ἄγνωστο ἀντικείμενο λέγεται ἀντικείμενο αὐτὸ καθ' αὐτὸ (Ding an sich).

Γνωρίζομε μόνο ὅ,τι ἐπαυτεῖται, ὅ,τι ὑπόκειται στίς μορφές χρόνου καὶ χώρου καὶ αὐτὸ συμβαίνει μόνο μὲ τὰ αἰσθητά. Ἔτσι γνωρίζομε τὰ πράγματα ὅπως φαίνονται στὴ διάνοια, ὄχι ὅπως εἶναι αὐτὰ καθ' ἑαυτά. Ἐν τούτοις αὐτὸς δὲν εἶναι ὁ σκοπὸς τοῦ ἀνθρώπου· νὰ συλλάβῃ τὰ πράγματα αὐτὰ καθ' ἑαυτά, ὅπως εἶναι ἀνεξάρτητα ἀπὸ τίς αἰσθήσεις μας; Καὶ ὅπως ἔχει ἡ θετική ἐπιστήμη τὰ ὅριά της· γνωρίζει τὰ φαινόμενα τῶν πραγμάτων, ὄχι τὰ πράγματα αὐτὰ καθ' ἑαυτά. Αὐτὰ τῆς μένου ὁλότελα ἄγνωστα.) Ἄλλὰ καὶ ἂν τῆς μένου ἄγνωστα, ἐν τούτοις εἶναι ἀνάγκη νὰ ὑπάρχουν. Ἐφ' ὅσον κάτι φαίνεται, εἶναι ἀνάγκη νὰ ὑπάρχῃ ὁ λόγος τοῦ ὅτι φαίνεται. Τὸ φαινόμενο ἔχει ἕναν ὅρο ὑπόθεσης, ἕναν ὅρο, ποὺ τοῦ προσδίδει ἐνότητα καὶ ἀντικειμενικότητα. Τὸ πράγμα αὐτὸ καθ' ἑαυτό, εἶναι ὅρος τῆς ἀντικειμενικῆς ὑπόθεσης τοῦ φαινομένου, ὁ λόγος ποὺ ἐνώνει τίς παραστάσεις σὲ ἕνα φαινόμενο. Ἄλλὰ αὐτὸς δὲν μπορεῖ νὰ εἶναι αἰσθητός, γιατί ἄλλοιῶς θὰ ἐπρόσπιπτε στίς αἰσθήσεις· θὰ ἦταν πάλι φαινόμενο ποὺ θὰ ζητοῦσε ἕναν ὅρο ὑπόθεσης. Εἶναι ὁ νοητὸς ὅρος τοῦ φαινομένου.

Τὸ πρόβλημα τοῦ πράγματος αὐτοῦ καθ' αὐτὸ εἶναι ἐκεῖνο, στὸ ὁποῖο ἀντιμάχονται ὅλοι οἱ ἐρμηνευτὲς τοῦ Kant. Δὲν μπορούσαμε σὲ μιὰ εἰσαγωγική ἐργασία νὰ μποῦμε σ' αὐτές τίς διενέξεις. "Ὅποιοι τίς ξαίρουν κα' ὅλας, θὰ καταλάβουν ποιὰ εἶναι ἡ ἀποψή μας. Μόνο τοῦτο πρέπει νὰ τονισθῇ. Ἡ ἔννοια τοῦ πράγματος αὐτοῦ καθ' αὐτὸ στὸν Kant ἀλλάζει ὅσο προχωρεῖ στὴν ἀλοκλήρωση τοῦ κριτικοῦ συστήματος καὶ δὲν μπορεῖ νὰ προκρίνομε παρὰ τὴν ἔννοια, ποὺ ἀντα-

1) Kant, Kr. d. r. V., Logik I, Anal., Von dem Grunde der Unterscheidung aller Gegenstände überhaupt in Phaenomena u. Noumena. σελ. 207 κ. ε.

ποκρίνεται στο σύστημα αυτό ως όλο. Στην Κριτική του καθαρού λόγου το πράγμα αυτό καθ' αυτό εμφανίζεται κυρίως ως η όριαία έννοια, που καθορίζει τα όρια της διάνοιας· στην πρακτική φιλοσοφία και την τελεολογία της Κριτικής της δυνάμεως της κρίσεως το πράγμα αυτό καθ' αυτό, χωρίς να ξεφεύγουμε από ό,τι δυνάμει ενυπάρχει και στην άποψη της Κριτικής του καθαρού λόγου, παίρνει ένα θετικό προσδιορισμό, γίνεται ο νοητός κόσμος, που βέβαια μένει πάντα όριο ανυπέροβλητο για τη διάνοια, αλλά είναι μαζί και ο νοητός όρος των φαινομένων που η διάνοια συνθέτει, η αρχή που τους δίνει ενότητα και αντικειμενικότητα, ο λόγος της υπαρχεώς των. Την ενότητα του κόσμου διασφαλίζει η ενότητα του απόλυτου συνειδήτος που τον θεωρεί¹⁾ Το απόλυτο συνειδός έχει όμως ως αντιστοιχία την αρχή της ενότητας και αντικειμενικότητας των φαινομένων. Μέσα σ' αυτό το νόμο της ενότητας ενυπάρχει η ενότητα των φαινομένων, που ονομάζεται υπερβατικό αντικείμενο (transcendentaler Gegenstand). Άλλα η ενότητα του όλου των φαινομένων συνεπάγεται και τις επί μέρους ενότητες των καθ' ἑκάστον φαινομένων. Αυτή την επί μέρους ενότητα, την νοητή αρχή, τον κανόνα που δημιουργεί από πολλές παραστάσεις το έναίλο φαινόμενο, τον χαρακτηρίζουμε ως αναγκαίον όρο του φαινομένου και τον ονομάζουμε πράγμα αυτό καθ' αυτό.

16. Νοητός και έμπειρικός χαρακτήρας. Έτσι το φαινόμενο της βουλήσεως έχει μίαν αίσθητή αίτια, έναν αίσθητόν όρο της γενέσεώς της μέσα στο χρόνο, αλλά επίσης διέπεται και από τον νοητόν όρο, από την βούληση αυτή καθ' ἑαυτήν, δηλαδή τη βούληση τη νοητή. Η αίσθητή αίτια είναι όρος υπαρχεώς του φαινομένου σέ μίαν ώρισμένη σειρά μέσα στο χρόνο· η νοητή βούληση είναι επίσης όρος υπαρχεώς του φαινομένου, γιατί μόνο αν υπάρχει βού-

1) Kant Kr. d. r. V. σελ. 203 κ. έ. Λέξ στην πρώτη έκδοση σελ. 81 κ. έ. Στις ανωτέρω σκέψεις ακολουθώ κυρίως τον Baueh ένθ. άν. σελ. 117, 216 κ. έ., 223, 262 κ. έ. 464. Λέξ και Cohen Kants Theorie der Erfahrung σελ. 638 κ. έ., ιδίω 645, 658, και ο σύμφωνος μ' αὐτὸν Cassirer, Das Erkenntnisproblem II (1922) σελ. 733 κ. έ., 742, 745, 749 κ. έ., 755 κ. έ., J. E. Erdmann ένθ. άν. § 5, σελ. 98. K. Fischer, ένθ. άν. I, σελ. 457 II, σελ. 545, 558. Κ. Τσάτσου, 'Η γνωσιολογία του Kant ως παραγωγή στην ιδεοκρατία, 'Αρχ. Φιλ. και Θεωρ. Έπ. σελ. 81.

ληση αὐτὴ καὶ αὐτήν, μόνο ἂν ὑπάρχει ὁ ἀναγκαῖος ὄρος, μπορεῖ νὰ ὑπάρξει καὶ κάτι ποὺ φαίνεται ὡς βούληση. Ὁ πρῶτος ὄρος εἶναι ἡ αἰσθητὴ αἰτία ὁ δεύτερος ἡ νοητὴ αἰτία. Κάθε αἰτία ἐνεργεῖ γιὰ τὴ γένεση τοῦ ἀποτελέσματος, σύμφωνα μὲ κάποιο νόμο, χωρὶς τὸν ὅποιο δὲν θὰ μπορούσε νὰ ἐνεργήσει καὶ ὡς αἰτία. Αὐτὸν τὸ νόμο τὸν ὀνομάζει ὁ Kant **χαρακτῆρα** τῆς αἰτίας, καὶ ἔτσι κατ' ἀνάγκην θὰ διακρίνωμε ἓνα νοητὸ καὶ ἓναν αἰσθητὸ χαρακτῆρα σὲ κάθε φαινόμενο, ἄφοῦ κάθε φαινόμενο ἔχει τοὺς δύο αὐτοὺς ὄρους, τὴν αἰσθητὴ αἰτία καὶ τὴν νοητή.)

Συγκεκριμένα δὲ τὸ φαινόμενο ποὺ μᾶς ἐνδιαφέρει, ἡ βούληση, διέπεται ἀπὸ δύο χαρακτῆρες, τὸν αἰσθητὸ, ποὺ τὴν ὀρίζει μέσα στὸ χρόνο, σύμφωνα μὲ τὸν νόμο τῆς αἰτιότητας, ἐξαρτώντας τὴ γένεσή της ἀπὸ τὴν προῦπαρξη στὸ χρόνο ὀρισμένων ἄλλων φαινομένων, καὶ τὸν νοητὸ χαρακτῆρα, ποὺ δὲν τὴν προσδιορίζει σύμφωνα μὲ τὸ νόμο τῆς αἰτιότητας καὶ ποὺ ἐπειδὴ γι' αὐτὸν δὲν ἰσχύει ἡ αἰτιότητα, δὲν ἐξαρτᾶ τὴν ὑπαρξὴ τῆς βουλήσεως ἀπὸ τὴν ἀναγκαῖα προῦπαρξη ἄλλων φαινομένων. Ὁ αἰσθητὸς καὶ ἐμπειρικὸς χαρακτῆρας προσδιορίζει τὴ σχέση τῆς βουλήσεως μὲ ἄλλα φαινόμενα, τὴν ἀναγκαιότητά της ὡς φαινόμενον ὁ νοητὸς χαρακτῆρ ἀφορᾷ τὴ σχέση τοῦ φαινομένου τῆς βουλήσεως μὲ τὴ βούληση αὐτὴ καὶ ἑαυτήν, μὲ τὴ νοητὴ βούληση, τὴν ἐξάρτησή της ἀπὸ ἓνα στοιχεῖο, ποὺ δὲν ὑπάγεται στὸν νόμο τῆς αἰτιότητας, γιατί δὲν εἶναι αἰσθητό.)

17. Ἡ δυνατότητα τῆς ἐλευθερίας. Ὑστερα ἀπὸ τὴν διαφώτιση τῆς ἐννοίας τῆς βουλήσεως τὸ πρόβλημα τῆς ἐλευθερίας παίρνει τὴν ἀκόλουθὴ συγκεκριμένη μορφή.

Ἄν ἤθελα νὰ γνωρίσω τὴ βούληση, θὰ τὴ γνώριζα ὡς φαινόμενο, γιατί μόνο καὶ ὅσον γίνεται φαινόμενο μπορεῖ νὰ τὴ γνωρίσω. Ἀλλὰ ὡς φαινόμενο δὲν θὰ τὴ γνώριζα παρὰ μὲ τὴν κατηγορία τῆς αἰτιότητας, δηλαδή προσδιορισμένη ἀπὸ ἄλλα φαινόμενα προηγούμενα κατ' ἀνάγκην μέσα στὸ χρόνο. Ἀλλὰ ἐδῶ δὲν πρόκειται γιὰ καμμιὰ γνωστικὴ ἐνέργεια, ποὺ ἀποβλέπει στὴ σύλληψη τῆς βουλήσεως,

1) Kant Kr. d. r. V., Auflösung der kosmologischen Ideen a. 366 κ. ε.

2) K. Fischer, Imm. Kant und seine Lehre (1898) I σελ. 540.

3) Kant ἐνθ. ἀν. σελ. 367. K. Τσάτσου, ἐνθ. ἀν. σελ. 94.

ἀλλὰ γιὰ τὴν ἴδια τὴν βουλευτικὴ ἐνέργεια· δὲν πρόκειται γιὰ τὴ βούληση ὡς ἀντικείμενο γνώσεως, ὡς φαινόμενο, ἀλλὰ γιὰ τὴ βούληση ὡς πράγμα αὐτὸ καθ' αὐτό. Δὲν ἐρωτᾶμε ἂν ἡ βούληση ὡς φαινόμενο εἶναι ἐλεύθερη, ἀλλὰ ἂν ἡ βούληση αὐτὴ καθ' αὐτὴν εἶναι ἐλεύθερη. Ἡ πρώτη ἐρώτηση δὲν μπορεῖ παρὰ νὰ δεχθῆ μίαν ἀπάντησι ἀρνητικὴ ἢ δευτέρη εἶναι τὸ πρόβλημά μας.

Καὶ εἶναι ἡ ἐρώτηση αὐτὴ δυνατὴ, γιατί δὲν τιθεῖσθε τὸ φαινόμενο μὲ τὸ πράγμα αὐτὸ καθ' αὐτό. Ἄν πράξη ἦταν αὐτὸ ποὺ φαίνεται καὶ ἂν τὸ φαινόμενο δὲν ἦταν ἔργο τῶν αἰσθησέων καὶ τῆς ἔποπτείας μας, ἀλλὰ εἶχε μίαν ὑπαρξὴ ἀπόλυτη, ἂν αὐτὸ ποὺ γινώσκουμε δὲν ἦταν ὅ,τι φαίνεται σὲ μᾶς ἀπὸ τὸ πράγμα, ὅ,τι μπορεῖ νὰ γίνῃ περιεχόμενο τῆς συνειδήσεώς μας, ἀλλὰ τὸ διάφορο ἐκεῖνο, ποὺ σὰν νὰ παριστάνεται, τὸ πράγμα αὐτὸ καθ' αὐτό, ποὺ εἶναι ἔξω ἀπὸ τὸ συνειδός μας, τότε, ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὸ γεγονὸς ὅτι ἡ γνώσι θὰ ἦταν ἀνεξήγητη, δὲν θὰ μπορούσαμε νὰ κάνουμε τὴ διακρίσι φαινομένου καὶ ὄντος. Ἄν ὁ χρόνος καὶ ὁ χώρος ἦταν μορφές τῶν πραγμάτων αὐτῶν καθ' αὐτῶν καὶ ὄχι μορφές τῆς ἔποπτείας τῶν παριστάσεών μας, θὰ ἦταν ἀδύνατο νὰ τεθῆ καὶ τὸ ζήτημα τῆς ἐλευθερίας τῆς βουλήσεως, αὐτῆς καθ' αὐτήν.¹⁾

Ἡ βούληση θὰ εἶναι ἐλεύθερη ἂν δὲν ἔχει ὡς αἰτία τῶν πράξεών της ἓνα ἔξωτερικὸ γι' αὐτὴν γεγονός, ἀλλὰ καὶ ποὺ ὑπάρχει στὸν ἴδιον τὸν ἑαυτὸ της.²⁾ Ἀντίθετα πρὸς τὴν ἀρχὴ τῆς αἰτιότητος, ποὺ ἀπαιτεῖ καθε αἰτία νὰ ἔχη καὶ αὐτὴ μέσα στὸ χρόνο τὴ δική της αἰτία ἔξω ἀπ' αὐτήν, ἐδῶ ζητᾶμε μίαν αἰτία ποὺ δὲν ἔχει ἄλλη αἰτία προηγούμενη, ποὺ νὰ τὴν προσδιορίζει. Βέβαια μὴ τέτοια ἀναίτια αἰτία δὲν βρίσκεται στὸν κόσμον τὸν αἰσθητό, γιατί ἐκεῖ καθε φαινόμενο προσδιορίζεται πάντοτε ἀπὸ ἓνα ἄλλο ποὺ χρονικῶς προηγεῖται. Μὴ ἀναίτια αἰτία δὲν εἶναι λοιπὸν δυνατὸν νὰ εἶναι φαινόμενο, αἰσθητό· ἀνήκει στὸ νοητὸ κόσμον. Καὶ σύμφωνα μ' αὐτὰ μπορεῖ νὰ ποῦμε πὼς οἱ πράξεις μας θὰ εἶναι ἐλεύθερες, ἂν ἡ μοναδικὴ τῶν αἰτία, ἡ ἐμπειρικὴ βούληση ἔχει ὡς αἰτία καὶ ἀναίτιο, ἂν δηλαδὴ ἡ ἐμπειρικὴ βούληση

1) Kant ἔνθ. ἀν. σελ. 364 κ. ἑ., Kr. d. pr. V. 1, 1, 3, Kritische Beleuchtung κτλ. σελ. 94.

2) Kant Kr. d. r. V., ἔνθ. ἀν. σελ. 363.

προσδιορίζεται ἀπὸ αἷτιο ποὺ δὲν χρειάζεται περαιτέρω καὶ ἄλλο ἐξωτερικὸ αἷτιο. Ἐνὰ τέτοιο αἷτιο ὅμως δὲν μπορεῖ νὰ εἶναι φαινόμενο, κατ' ἀνάγκην θὰ εἶναι καίτι νοητό. Μόνο ἂν μπορεῖ μιὰ πράξις ἢ γενικὰ ἢ ἐμπειρικὴ βούλησις νὰ ἀναχθῆ σὲ ἕναν ὄρο νοητό, σ' ἕνα νοητὸ προσδιορισμό, τότε μονάχα μπορεῖ νὰ εἶναι ἐλεύθερη. Μόνο, δηλαδή, ἂν μπορεῖ ἡ αἰσθητὴ ἐμπειρικὴ βούλησις νὰ προσδιορισθῆ ἀπὸ ἕναν ὄρο ποὺ δὲν ἔχει ἀνάγκη νὰ προσδιορισθῆ καὶ αὐτός, κατὰ τὴν κατηγορίαν τῆς αἰτίας, ἀπὸ μιᾶν ἄλλῃ προηγουμένη χρονικᾷ αἷτιᾷ, μόνο τότε μπορεῖ νὰ φησίσουμε σὲ μιὴν ἐλεύθερη βούλησις, τούτεστι μιὰ βούλησις αἰσθητή, ποὺ ἔχει ὅμως γιὰ αἷτιον, μιᾶν αἷτιον ἀνάιτιον, ἕνα νοητὸ στοιχεῖο. Καὶ γιὰ νὰ μεταχειρισθῶμε τὴν κινετικὴ ὁρολογία μόνο ἂν ὁ νοητὸς χαρακτήρας γίνῃ προσδιοριστικὸς ὄρος τοῦ ἐμπειρικοῦ χαρακτήρα, εἶναι δυνατόν νὰ μιλήσουμε γιὰ ἐλευθερίαν βουλήσεως.

18. Τὸ ἀναπόδεικτο τῆς ἐλευθερίας. Ἀλλὰ τὴν ὑπαρξὴ μιᾶς τέτοιου σχέσεως δὲν μποροῦμε νὰ τὴν ἀποδείξουμε. Ἀποδεικνύομε μὲ τὴν ἐπιστήμην, μὲ τὴ γνῶσιν, μὲ τὶς κατηγορίας τῆς διάνουας. Ἀλλ' αὐτὲς ἐφαρμόζονται μόνο ἐκεῖ ὅπου ἐκτείνεται ἡ ἐποπτεία, δηλαδή μόνο μέσα στὸν αἰσθητὸ κόσμον. Μιὰ σχέση λοιπὸν μεταξὺ ἐνὸς αἰσθητοῦ καὶ ἐνὸς νοητοῦ ὄντος ξεφεύγει ἀπὸ τὰ ὅρια τῆς γνῶσεως καὶ δὲν ἀποδεικνύεται, δὲν ὑπάρχει γιὰ τὴν θετικὴν ἐπιστήμην.

Ἀλλὰ ὅ,τι εἶναι γιὰ τὴν θετικὴν γνῶσιν ἀνύπαρκτον, δὲν σημαίνει ὅτι εἶναι καὶ λογικὰ ἀδύνατον. Ἡ αἰτιότητα εἶναι μιὰ σύνθεσις. Ἡ σύνθεσις μπορεῖ νὰ εἶναι καὶ ποσοτικὴ ὅπως στίς δύο πρώτες ἀρχές τῆς ἐποπτείας, ἢ δυναμικὴ, ὅπως συμβαίνει στίς «ἀναλογίας τῆς ἐμπειρίας». Στὴν πρώτη περίπτωση συνθέτονται ποσότητες καὶ πρέπει ἐπομένως τὰ συνθετόμενα νὰ εἶναι ὁμοιογενῆ· στὴ δεύτερη καίτι θέτει ἕνα ἄλλο ἐντελῶς ἄσχετον, συνθέτεται αἷτιον καὶ ἀποτέλεσμα, δηλαδή, δύο στοιχεῖα ποὺ κανένας λόγος δὲν ἐπιτάσσει τὴν ὁμοιογένειάν των. Μπορεῖ πολὸν καλὰ ἕνα νοητὸ νὰ γίνῃ αἷτιον, ὄρος, ἐνὸς αἰσθητοῦ. Ἔτιποτα δὲν ἀντιτάσσεται λογικὰ σ' αὐτὴ τὴν σχέσιν.¹⁾ Μονάχα ἂν αὐτὸ τὸ λογικὸ

1) Kant Kr. d. r. V. Dial. II, 2, 18, Schlussanmerkung z. Auflösung der mathematisch transcendentalen und z.τλ. σελ. 369 z. ε. δὲς καὶ σελ. 369 z. ε., Proleg. § 63, Kr. d. pr. V. 1, 1, 3 Kritische Beleuchtung z.τλ. σελ. 101. K. Fischer Entw. d. 1, σελ. 535. K. Γράτσου, Entw. d. 10.

δυνατό τὸ δεχθῶμε καὶ ὡς ἀληθινό, θὰ φθάσωμε στὴ θεμελίωση τῆς ἐλευθερίας.

Ὡς τώρα δύο σημεῖα εἶναι γιὰ μᾶς κεκτημένα. Πρῶτα ὅτι ἡ ἀναγκαιότητα, ποὺ διέπει τὴ σχέση τῶν φαινομένων οὔτε θίγεται οὔτε θίγει τὴ σχέση νοητοῦ καὶ αἰσθητοῦ χαρακτηῖρα καὶ ἕστερα ὅτι ἡ κατάσταση, κατὰ τὴν ὁποία ἡ ἐμπειρική μας βούληση ἔχει ὡς προσδιοριστικὸν ὄρο, ἐκτὸς φησικὰ τοῦ ἀπαραιτήτου αἰτιολογικοῦ προσδιορισμοῦ μέσα στὸ χρόνο ἀπὸ ἓνα ἄλλο προηγούμενο φαινόμενο, καὶ μιὰ νοητὴ βούληση, ἓνα νοητὸ χαρακτηῖρα, εἶναι κάτι λογικὰ δυνατό.

19. Ἐλευθερία καὶ ἀναγκαιότητα. Μὲ αὐτὰ ὅμως πλησιάζομε στὴ λύση τοῦ δυσκολιότερου σημείου ἄραμε τὴν ἀντινομία μεταξὺ ἐλευθερίας καὶ ἀναγκαιότητας, τοποθετῶντας τὴν καθεμιά σὲ μιὰ σφαιρὰ ξεχωριστή. Ἡ ἀναγκαιότητα συνδέει τὰ φαινόμενα μέσα στὴ μορφή τοῦ χρόνου ἡ ἐλευθερία δὲν ὑπάρχει ποτενιὰ μεταξὺ τῶν φαινομένων, γιατί τότε θὰ ἀντινομοῦσαν μὲ θεμελιώδη ἀρχὴ τῆς διάνοιας. Ἀντίθετα στὶς σχέσεις, ποὺ δὲν συνδέουν φαινόμενα ἀναμεταξύ των, ἀλλὰ ἢ πράγματα αὐτὰ καὶ ἢ αὐτὰ ἀναμεταξύ των ἢ πράγματα αὐτὰ καὶ ἢ αὐτὰ καὶ φαινόμενα, δὲν ἐπεκτείνεται ἡ ἰσχὺς τοῦ νόμου τῆς αἰτιότητας, ποὺ χρειάζεται τὸ σχῆμα τοῦ χρόνου καὶ ἀφορᾷ τὴ σύνθεση ἐποπτεῶν μέσα στὸ χρόνο. Βέβαια καὶ τὰ πράγματα αὐτὰ καὶ ἢ αὐτὰ διέπει κάποια λογικὴ σχέση τὰ μὲν γίνονται ὄροι τῶν δέ, ὅπως καὶ μπορεῖ τὰ πράγματα αὐτὰ καὶ ἢ αὐτὰ νὰ γίνουν ὄροι νοητοὶ γιὰ τὴν ὑπαρξὴ τῶν φαινομένων. Ἀλλὰ αὐτὴ ἡ ἐξάρτηση εἶναι καθαρά λογικὴ καὶ δὲν δημιουργεῖ ἐξάρτηση ἀπὸ κάτι, ποὺ χρονικὰ προηγεῖται· εἶναι σχέση ἐκτὸς χρόνου καὶ χώρου, ὅπως ἡ σχέση ἡ λογικὴ δύο μαθηματικῶν κρίσεων. Αὐτὴ τὴ σχέση, ποὺ ἀμέσως παρακάτω θὰ καθορίσωμε εἰδικότερα, τὴν ὀνομάζει ὁ Καντ αἰτιότητα τῆς ἐλευθερίας, ἀντιθέτοντάς τιν πρὸς τὴν καὶ ἢ αὐτοῦ αἰτιότητα τῆς ἀναγκαιότητας, ποὺ διέπει τὶς σχέσεις τῶν φαινομένων.¹⁾

Μὲ αὐτὸν τὸν τρόπο, μπορεῖ στὴν ἴδια πράξη, ὡς φαινόμενο, νὰ συναντηθοῦν οἱ δύο αὐτὲς αἰτιότητες, ποὺ ἀνήκουν σὲ ξεχωριστὲς σφαιρὰς, χωρὶς νὰ συγκρουσθοῦν, γιατί ἡ ἀντίφασή των εἶναι φαινομενική.

1) Kant Kr. d. pr. V. ἐνθ. ἀν. σελ. 94. Κ. Τσάτσου, ἐνθ. ἀν. σ. 96.

Ἡ πράξις καὶ εἰδικιώτερα ἡ ἐμπειρικὴ βούλησις, ὡς φαινόμενο, μπαίνει σὲ μιὰν ἀλληλουχίαν φαινομένων μέσα στὸ χρόνο, ἀφοῦ ὅλα τὰ φαινόμενα κατέχουν ἓνα σημεῖο στὸ χρόνο, καὶ ὡς τοιαύτη διέπεται ἀποκλειστικὰ ἀπὸ τὸ νόμο τῆς ἀναγκαιότητας. Ἀλλὰ ἡ βούλησις ἐντίθεται καὶ σὲ ἄλλη ἀλληλουχία ὡς φαινόμενο ἀκριβῶς μᾶς ἀνάγει στὸν ὄρο τῆς φαινομενικῆς τῆς ὑπάρξεως, στὸ πράγμα αὐτὸ καθ' αὐτό, ἐκεῖνο ποὺ φανερόνεται στὸ φαινόμενο. Σ' αὐτὴ τὴν ἀλληλουχίαν ἀποκλείεται ἡ ἀναγκαιότητα ἔχει ἐπομένως ἔδαφος ἢ ἐλευθερία. Κι ἄθε φορὰ, ποὺ θεωροῦμε ἐπιστημονικά, δηλ. μὲ τίς κατηγορίες τῆς διάνοιας εἶναι ἀδύνατον νὰ ἀνακαλύψουμε στὸν κόσμον ἔστω καὶ ἕνος ἐλευθερίας. "Ὅταν ὑπάρχει ἐποπτεία χρόνου, ἐλευθερία δὲν χωρεῖ. Κι ἄθε τι προσδιορίζεται ἀπὸ ὅ,τι χρονικὰ προηγεῖται. «Πρέπει λοιπὸν νὰ παραδεχθοῦμε, πὼς ἂν μπορούσαμε νὰ εἰσδύσασκε στὴ διάνοια ἑνὸς ἀνθρώπου, ὅπως φανερόνεται στίς ἐσωτερικὲς καὶ ἐξωτερικὲς του πράξεις, τόσο βαθιὰ, ὥστε νὰ μᾶς καθιστώνταν γνωστὸ καὶ τὸ ἐλάχιστο κίνητρο καὶ σύγχρονα ὅλες οἱ ἐξωτερικὲς ἀφορμὲς, ποὺ ἐπενεργοῦν ἐπάνω του, θὰ μπορούσαμε νὰ προῦπολογίσασκε τὴ διαγωγή τοῦ ἀνθρώπου αὐτοῦ στὸ μέλλον μὲ βεβαιότητα, καθὼς μὰ ἔκλειψη τοῦ ἡλίου καὶ τῆς σελήνης» καὶ ὅμως ἐν ταυτῶ θὰ μπορούσαμε νὰ ἰσχυρισθοῦμε ὅτι ὁ ἀνθρώπος αὐτὸς εἶναι ἐλεύθερος». 1) Σ' αὐτὴ τὴ φράση τοῦ Καντ, ποὺ δείχνει πὼς δὲν μπορεῖ ἡ ἐλευθερία νὰ ἰδέξῃ τὴ λειτουργία τῆς φυσικῆς νομοτέλειας, τονίζεται ἡ συνύπαρξις ἐλευθερίας καὶ ἀναγκαιότητας στὴν ἴδια βούλησις.

Ἀλλὰ αὐτὴ ἡ συνύπαρξις προκύπτει καὶ ἀπὸ ἓνα ἄλλο γεγονός. Ὅσο καὶ ἂν τὸ ἐγὼ ἔχει συνείδησι τοῦ ἑαυτοῦ του ὡς φαινομένου καὶ αὐτοτοποθετεῖται στὸ χρόνο κατὰ τὸ νόμο τῆς αἰτιότητας, τὸ ἴδιο τὸ ἐγὼ ἔχει συνείδησι τοῦ ἑαυτοῦ του ὡς πράγματος αὐτοῦ καθ' αὐτό καὶ αὐτοτοποθετεῖται ἔξω ἀπὸ τὸ διανοητικὸ σχῆμα τοῦ χρόνου σὲ μιὰν ἄλλη ἀλληλουχίαν, σὲ μιὰ σχέση, ποὺ δὲν διέπεται ἀπὸ τὴν αἰτιότητα τῶν αἰσθητῶν, ἀλλὰ ἀπὸ ἄλλους νόμους, ποὺ θέτει τὸ ἴδιο τὸ ἐγὼ στὸν ἑαυτό του. Σ' αὐτὴ του τὴ σχέση τὸ ἐγὼ τῆς πράξεως δὲν ἔχει τίποτε, ποὺ νὰ προηγῆται χρονικὰ καὶ νὰ τὸ προσδιορίσῃ χρό-

1) Καντ ἐνθ. ἀγ. σελ. 99.

νικά, γιατί όλη αυτή ή σχέση βρίσκεται έξω από τόν χρόνο· αντίθετα μάλιστα κίθε «γενικά προσδιορισμός τής υπάρξεώς του, που αλλάζει κατά τήν έσωτερικήν αίσθηση 1) (Σ.Μ. που όφείλεται δηλαδή σε ψυχολογικά κίνητρα) ακόμη και αυτή όλόκληρη ή σειρά τής υπάρξεώς του ως όντος αίσθητου, δέν μπορεί να θεωρηθούν από τή συνείδηση τής νοητής του υπάρξεως παρά ως ακολουθία (του νοουμένου) και ποτέ ως όρος του κατ' αίτιαν προσδιορισμού του ως νοουμένου.» 2)

Για να διευκολύνουμε τήν κατανόηση αυτού του σημείου ξαναθυμίζουμε, πως όλος αυτός ό συνειρισμός στηρίζεται στη διάκριση φαινομένου και νοουμένου, μια διάκριση πάντα με διαφορετικές αποχρώσεις μέσα στην ιστορία. Πριν από τόν Καντ μάλιστα εμφανίζεται με έντονο μεταφυσικό χαρακτήρα. Έχει τή ρίζα της στους προσωκρατικούς, τόν Παρμενίδα ιδίως, και δια μέσου του Πλάτωνα και του Αριστοτέλη, εκτείνεται σε όλη τή νεώτερη φιλοσοφία, είτε παίρνοντας τή μορφή τής αξιολογίας, είτε και τής διοράσεως τής ούσίας στην φαινομενολογία. Η διάνοιά μας γνώσκει μόνο ό,τι τής παρέχει ή έποπτεία δηλ. παρουσιάσεις συνθεμένες στο χρόνο και στο χώρο, ό,τι δια μέσου των αισθήσεων γίνεται περιοχόμενο τής συνειδήσεώς μας, ό,τι στο υποκείμενο τής γνώσεως φαίνεται.» 3) Αλλά εκείνο που φαίνεται έχει και ένα λόγο τής φαινομενικής του υπάρξεως, εκείνο που μέσ' στο φαινόμενο φανερώνεται. Αυτό τό κάτι δέν είναι πραγματικό, γιατί ή πραγματικότητα είναι κατηγορία των φαινομένων· τά φαινόμενα μόνο είναι πραγματικά· δέν βρίσκεται σε κανένα σημείο του χρόνου και του χώρου, γιατί χρόνος και χώρος είναι όροι έποπτείας των φαινομένων· δέν γνώσκειται έπιστημονικά, γιατί είναι έξω από τήν σειρά τής ισχύος των κατηγοριών. Και όμως έννοώ ότι πρέπει να υπάρχει, είναι όρος αναγκαιώς του φαινομένου. Δέν γνώσκω, αλλά έννοώ τήν ύπαρξή του. Είναι νοητό, «νοούμενο». Σ' αυτά τά νοούμενα ή αιτιότητα είναι ανεπιρίμοστη, γιατί λείπει τό σχήμα του χρόνου, που θα καθιστούσε τήν εφαρμογή της δυνατή. Τα φαινόμενα τά συνθέτομε αντίθετως στο χρόνο και τά συνθέτομε αντικειμενικά, έπιστημονικά, μόνο όταν τά φαινόμενα, που προηγούνται χρονικά καταστούν αναγκαιώς όρος τής γενέσεως εκείνων

1) Καντ ένθ. άν. σελ. 98 κ. έ.

2) Κ. Τσάτσου, ένθ. άν. σελ. 87 κ. έ.

ποῦ ἀκολουθοῦν. Στὴ χρονικὴ αὐτὴ τάξη τῶν φαινομένων ἀνακίπτει ἡ ἐπιστημονικὴ ἀλήθεια τῆς ἀναγκαίας σχέσεως κατὰ τὸ νόμο τῆς αἰτίας. Μόλις βγῶ ἀπὸ αὐτὴ τὴ μέθοδο τῆς συνθέσεως, ἀπὸ τὴ χρονικὴ τάξη καὶ ἀναφέρω τὸ φαινόμενο στὸ νοητὸ τοῦ ὄρου, στὸ πρῶγμα αὐτὸ κατ' αὐτό, ποῦ φαίνεται στὸ φαινόμενο καὶ ποῦ εἶναι νοητό, δηλαδὴ ἄχρονο, ἄχωρο, μὴ πραγματικό, τότε χάνει αὐτὸς ὁ νόμος τῆς αἰτιότητας τὴν ἰσχὺ του σ' αὐτὴ τὴ συνάρτηση καὶ ἰσχύει ἄλλος νόμος, ὁ νόμος ποῦ διέπει τὸν νοητὸ κόσμον.

Τὴ σχέση αὐτὴ δὲν μπορεῖ νὰ τὴ γνωρίσουμε, γιατί ἡ ἰσχὺς τῆς γνώσεώς μας σταματᾷ ἐκεῖ ὅπου σταματᾷ καὶ ἡ ἰσχὺς τῆς αἰτιότητας. Ἀλλὰ μόλις υποθέσουμε ὅτι ὑπάρχουν ἠθικὴ πράξη καὶ ἠθικὸς καταλογισμὸς, μόλις σκεφθοῦμε τὸν ἑαυτὸ μας ὡς ὑποκείμενο πράξεως, εἴμαστε λογικὰ ἀναγκασμένοι νὰ τὴ σκεφθοῦμε. Ἄν μάλιστα ἦταν ἔτσι φτιαγμένη ἡ ἀνθρώπινη γνώση, ὥστε γιὰ νὰ ἐποπτεύσουμε, δὲν θὰ χρειάζομαστε τὴν αἴσθηση, ἂν εἴχαμε μιὰν ἐποπτεία καὶ τοῦ νοητοῦ, τότε θὰ μπορούσαμε νὰ συλλύβουμε καὶ αὐτὴν τὴν λογικὰ ἀναγκαία καὶ ὅμως διανοητικὰ ἀσύλληπτη σχέση.

Σύμφωνα μὲ αὐτὰ ποῦ εἴπαμε μπορεῖ νὰ θεωρηθῇ ἡ πράξη ἐλεύθερη ἐν σχέσει πρὸς τὸν νοῦ, ἀλλὰ καὶ ἀναγκαία ὡς χρονικὸ φαινόμενο, ἀφοῦ ἡ ἴδια ἡ πράξη εἶναι ἀπὸ τὸν ἐμπειρικό της χαρακτήρα ἀναγκαίως καὶ ἐπικριβῶς προσδιορισμένη. Αὐτὴ ἡ συρροή δὲν πρέπει νὰ μᾶς παραξενέψη.¹⁾ Ἡ πράξη ἡ πραγματικὴ εἶναι ἀναγκαῖο προϊόν τοῦ ἐμπειρικοῦ χαρακτήρα, δηλαδὴ τοῦ κανόνα τῆς αἰτιότητας, ποῦ ἀπὸ τὸ σύνολο τῶν προηγούμενων ὀδηγεῖ στὸ συγκεκριμένο ἀποτέλεσμα, τὴν πράξη. Τὸ σύνολο αὐτὸ τῶν προηγούμενων αἰτίων ἀποτελεῖ, ὡς σύνολο, ἓνα ἐνιαῖο φαινόμενο. Τὴν ἐνότητα αὐτὴν ἀκριβῶς ἐκφράζει ὁ ὄρος, ἐμπειρικὸς χαρακτήρας. Λέμε τώρα ὅτι αὐτὸς ἔχει μιὰ νοητὴ αἰτία, τὸν νοητὸ χαρακτήρα. Ἀλλὰ αὐτὴ ἡ νοητὴ αἰτία δὲν εἶναι στὸ χρόνο, δὲν προηγεῖται, καὶ ὡς πρὸς αὐτὴν τὸ ἀποτέλεσμα δὲν ἔπεται· τότε θὰ ὑπόκεινταν στὴν κατηγορία τῆς φυσικῆς αἰτιότητας. Ἡ νοητὴ αἰτία δὲν γεννιέται καὶ δὲν ἐκλείπει, γιατί τότε θὰ ἦταν στὸ χρόνο, ἐνῶ ὁ χρόνος ὑπάρχει μόνο ὡς μορφή τῶν αἰσθητῶν. Ἡ

1) Kant Kr. d. v. N. 5yB. ἀν. σελ. 373.

είναι θετικά δὲν μπορεί νὰ τὸ γνωρίσουμε, γιατί γνωρίζουμε μόνο ὅ,τι καὶ ἐποπτεύουμε. Δὲν μπορούμε ὅμως νὰ τὴ συγχύσουμε μὲ καίτι αἰσθητό, νὰ ἐπεκτείνουμε καὶ σ' αὐτὴν ιδιότητες καὶ μορφές, ποὺ ἔχουν ὡς ὄρο τὴν αἴσθηση, γιατί ἀκριβῶς αἴσθηση δὲν εἶναι.

Ἡ νοητὸς χαρακτήρας δὲν μπορεί λοιπὸν νὰ ἐνεργήσῃ σὰν αἰτία στὸ χρόνο γιὰ νὰ ἀκολουθήσῃ ἕστερα ἢ πρῶτα. Τὸ μόνο ποὺ μπορεί νὰ ποῦμε εἶναι, ὅτι ἐνεργεῖ σὲ τρόπον ὥστε ἀπὸ τὸ φαινόμενο, ποὺ νοητὰ προσδιορίζει, νὰ προηγοῦνται χρονικὰ ἄλλα δικαί του αἰσθητὰ φανερώματα, ἄλλες στιγμές τοῦ αἰσθητοῦ χαρακτήρα, τὸν ὁποῖον ὡς ἐκότητα προσδιορίζει λογικὰ αὐτὸς ὁ νοητὸς χαρακτήρας, 1) σὰν ἄχρο-νος καὶ μόνιμος καὶ ἀπόλυτα προσδιοριστικὸς του λόγος. Καὶ βέβαια, ἄχρονος καθὼς εἶναι, δὲν μπορεί νὰ κίνη ἐκεῖνο ποὺ κίνει τὸ ἐμπει-ρικό χρονικὸ αἶτιο, νὰ παρίσχη μέσα στὴ χρονικὴ γένεση τῶν γεγο-νότων τὴν ἐξήγηση, τοῦ γιατί ἓνα φαινόμενο ἐμφανίζεται σὲ ἓνα ὁρι-σμένο χρονικὸ σημεῖο καὶ ἕστερα ἀπὸ ἄλλα ὁρισμένα φαινόμενα, τὴν ἐξήγηση τῆς χρονικῆς τάξεως τοῦ φαινομένου. Ἐν πρώτοις ἡ νοητὴ αἰτία δὲν ἐξηγεῖ τίποτα, γιατί μᾶς εἶναι γνωστικῶς ἀπρόσιτη. Ἀλλὰ εἴμαστε ἀναγκασμένοι λογικὰ νὰ δεχθοῦμε, ὅτι θεμελιώνει τὴν ἐμπει-ρική αἰτία, τὸν ἐμπειρικό χαρακτήρα, ὄχι βέβαια ὡς πρὸς τὴ χρονικὴ του τάξη, τὸ γιατί ἓνα φαινόμενο ἐμφανίζεται σὲ ἓνα χρονικὸ σημεῖο καὶ ἕστερα ἀπὸ ὁρισμένα ἄλλα φαινόμενα, ἀλλὰ τὸ γιατί κατ' ἀρχὴν αὐτὸ ποὺ παριστάνουμε εἶναι τὸ φαινόμενο ποὺ εἶναι, γιατί ἔχει αὐτὴν καὶ ὄχι ἄλλη φαινομενικὴ ἐκδήλωση, αὐτὸν τὸν ἀτομικὸ καὶ συγκεκρι-μένο χαρακτήρα. 2) Ἡ θεμελίωση ὅμως αὐτὴ λογικὰ προηγεῖται ἀπὸ τὴ θεμελίωση τῆς χρονικῆς τοποθετήσεως τοῦ φαινομένου. Ἀπὸ αὐτὰ προκύπτει ὅτι ἡ ἐμπειρική ἢ χρονικὴ θεμελίωση τοῦ φαινο-μένου, δὲν μπορεί νὰ ἐπηρεάσῃ ἢ νὰ ὀίξῃ τὴ θεμελίωση τὴν ὄντο-λογικὴ αὐτοῦ τούτου τοῦ φαινομένου, ποὺ εἶναι ἀνεξάρτητη ἀπὸ τὴ σύνθεσή του μέσα στὸ χρόνο, κατὰ τὸν νόμο τῆς αἰτίας, μὲ ἄλλα φαινόμενα, καὶ κατ' ἀκολουθίαν εἶναι δυνατὴ ἢ συρροὴ ἐλευθερίας καὶ ἀναγκαιότητας στὴν ἴδια πράξι.

1) Kant ἐνθ. ἀν. σελ. 373.

2) K. Fischer ἐνθ. ἀν. I, σελ. 513.